

(Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház 2016) 340, recenzió,
in *Keresztény Magvető*, 2–3. sz. (2017): 454–459.

2019 – „»Hazája történetét írván e kőnél maradandóbb emléket
állított magának«, Emlékezés Kőváry Lászlóra születésének
200. évfordulóján”, in *Művelődés* 11. sz. (2019): 9–12.

Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és
Társadalomtudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola

MOLNÁR LEHEL

AZ UNITÁRIUS PÜSPÖKI VIZITÁCIÓ RENDSZERE

A KORA ÚJKORBAN

DOKTORI (PHD) ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Témavezető: Dr. Latzkovits Miklós egyetemi docens

Kolozsvár–Szeged 2020

I. Bevezetés

1995-ben unitárius teológiai tanulmányaim befejezése után, a segédlelkészi kinevezésem mellett a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának a vezetését is rám bízta az akkori püspök, dr. Erdő János. Korábban csak kutatóként jártam ebbe a levéltárba, miután azonban elkezdtem a rendezési és feldolgozó levéltárosi munkát, szembesültem azzal a ténnyel, hogy az évszázadok történelmi viharainak pusztításai, valamint a 20. századi kommunista diktatúra államosító önkénye ellenére is milyen rendkívül gazdag és értékes anyagot őrzött meg ez a kis intézmény a 16. századtól kezdve napjainkig.

Az unitárius egyház utolsó szakképzett levéltárosa 1908-tól 1918-ig Kelemen Lajos volt, de ő nem annyira a levéltár rendezéséről, mint inkább a források összegyűjtéséről, elemzéséről és közzétételéről volt híres. Ezért is mondta Jakó Zsigmond professzor Kelemen Lajosról, nagy elődjéről, hogy az ő egyetlen rendező elve a hihetetlen memóriája volt.

Kelemen Lajos még az első világháború előtt meghatározta az unitárius egyháztörténet-írás irányát és célul tűzte ki a kezelése alatt álló unitárius források közzétételét is, de aztán személyes sértődöttség miatt felhagyott ezzel a tervével, később pedig a cenzúrázó román hatalom nem tette lehetővé a nagyobb munkák megjelentetését. Ennélfogva az unitárius levéltárban őrzött dokumentumok jórészt ismeretlenek maradtak a kutatók előtt, és a szakirodalomban mindegyre visszatérnek még a 21. század első évtizedében is azok a sztereotip megfogalmazások, miszerint az unitáriusoknak jelenleg a kolozsvári Akadémia Könyvtárban őrzött kéziratain kívül

felügyelő gondnokai”, in *Keresztény Magvető*, 2. sz. (2009): 287–310.

2011 – „Kriza János és az 1868. évi emlékszín”, in *Keresztény Magvető* 4. sz. (2011): 426–437.

2012 – „A háromszéki unitáriusok 17. századi történetéhez, Toposz és valóság közt”, in *Keresztény Magvető* 3. sz. (2012): 245–275.

2013 – „Brassai Sámuel, a százal haladó”, in *Művelődés* 6. sz. (2013): 8–10.

2014 – „Körmöczy János szerepe az unitárius egyházi levéltár kialakulásában”, in *Keresztény Magvető* 3–4. sz. (2014): 221–230.

2014 – „Körmöczy János kéziratának jegyzéke”, (társszerző, BALÁZS Mihály) in *Keresztény Magvető* 3–4. sz. (2014): 231–251.

2015 – „Egy kolozsvári festőművész a nagy háborúban. Tóth István első világháborús levelei Kelemen Erzsébethez”, (társszerző, LÖRINCZI Dénes) in *Keresztény Magvető* 4. sz. (2015): 439–457.

2016 – „A kolozsvári Unitárius Kollégium matriculái a Magyar Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában” in *Keresztény Magvető* 4. sz. (2016): 453–457.

2017 – „A püspöki vizitáció rítusa és rendszabályai az erdélyi unitáriusoknál a 17. században”, in *Keresztény Magvető* 2–3. sz. (2017): 331–344.

2017 – BALÁZS Mihály, *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*, A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 8

- a lelkeszi szolgálat fontos része”, in *Keresztény Magvető* 1. sz. (2004): 59–67.
- 2005 – „Pákei Lajos és a dévai Dávid Ferenc-templom” in *Keresztény Magvető* 1. sz. (2005): 45–51.
- 2005 – „Újabb adatok a »medgyesi mozgalomról« Pál Tamás tollából” in *Keresztény Magvető*, 3. sz. (2005): 228–235.
- 2005 – *Vademecum. Contemporary History Romania. A Guide through Archives, Research Institutions, Libraries, Societies, Museums and Memorial Places*, edited by Stejărel OLARU and Georg HERBSTTRIT, (Berlin: Bucharest: Stiftung zur Aufarbeitung der Sed-Dictatur, 2004) 108 Sieten, recenzió in *Zeitschrift Fur Siebenburgische Landeskunde* 28, (99.) Heft 1. Jahrgang (2005): 85–86.
- 2005 – „Aranyosmenti unitárius egyházközségek”, in *Művelődés* 10. sz. (2005): 25–28.
- 2006 – „Scholae Militantes. Ismeretlen epizód a tordai unitárius iskola történetéből”, in *Keresztény Magvető* 4. sz. (2006): 418–430.
- 2006 – „A kulturális örökség történelmi szempontú megközelítése”, in *Keresztény Szó* 10. sz. (2006): 30–31.
- 2007 – „A pályakezdő Kelemen Lajos”, in *Keresztény Magvető* 4. sz. (2007): 420–427.
- 2008 – „A Diploma Leopoldinum és a háromszéki unitárius püspöki vizitáció”, in *Keresztény Magvető* 4. sz. (2008): 483–489.
- 2008 – „Az Unitárius Lelkészek Országos Szövetségének rövid története”, in *Erdélyi Múzeum* 3–4. füzet (2008): 89–93.
- 2009 – „Nevek és korok, Az Erdélyi Unitárius Egyház egyházköreiből 1948 és 2009 közötti változása; esperesei és

nemigen vannak régi dokumentumai, a vizitációt sem gyakorolták, tehát ilyen jellegű jegyzőkönyvek sincsenek stb.

Ezt a hiátust volt hivatott pótolni és a Kelemen Lajos-i örökséget továbbvinni a 2001-ben Kovács Sándorral együtt útjára indított *A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai* című sorozat, amelynek keretében 2018-ig kilenc kötetet jelentettünk meg, köztük a Kénosi–Uzoni–Kozma-féle, *Az erdélyi unitárius egyház története* háromkötetes monumentális művet.

Mindemellett személyes elköteleződésem is az volt, hogy az unitárius levéltárat bekapcsoljam a tudományos kutatás vérkeringésébe, élővé tegyem azt, és ne csupán rendezem a levéltári anyagot, hanem e felekezet egyháztörténetének eddig ismeretlen részleteit is feltárjam, publikáljam, feltárhatóvá, publikálhatóvá tegyem. Ezzel párhuzamosan szeretném az unitárius identitástudatban mélyen gyökerező mitizált vagy topikussá vált megállapításokat újabb forrásokra támaszkodva felülvizsgálni, hogy árnyaltabb és objektívebb képet kapjunk az egész egyház intézményrendszeréről, valamint történetéről.

A Szegedi Tudományegyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Karán működő Irodalomtudományi Doktori Iskola nagyszerű lehetőséget biztosított arra, hogy kutatásaim középpontjába a szakma előtt szintén kevésbé ismert unitárius egyház kora újkori püspöki vizitációs rendszerét állítsam. Tettem mindezt azért, mert a levéltárban az 1990-es évek közepétől megkezdett folyamatos rendezési munka során előkerültek azok a korábban eltűntnek vélt püspöki és esperesi egyházlátogatási, más néven vizitációs jegyzőkönyvek, amelyeknek feldolgozása betekintést nyújt a 17. század második felétől kezdődően az egyház anyagi, erkölcsi életébe, bíraskodási rendszerébe és gyakorlatába.

Az évszázadokat átfogó több kötetet kitevő unitárius vizitációs jegyzőkönyvek közül az első, amelyik felöleli egy adott kor valamennyi egyházközségének a meglátogatását, Homoródalmási Gergely Mihály püspök nevéhez fűződik. Az egyházfő 1692–1725 között végigjárta a Háromszéki Egyházkör gyülekezeteit is, amelyek Bethlen Gábor fejedelem óta több mint 70 éven keresztül a református szuperintendens joghatósága alá tartoztak és csak az Erdélyi Fejedelemség megszűnése után kerültek vissza az unitáriusok felügyelete alá. Almási püspök vizitációja során keletkezett terjedelmes jegyzőkönyvet a dolgozat függelékeként teszem közzé.

II. A dolgozat témája és vizsgálati módszere

Értekezésemben elsősorban ennek a több évtizedig tartó egyházlátogatásnak a történeti hátterét próbáltam feltárni. Kíváncsi voltam arra, hogy mik voltak azok az egyházpolitikai mozgatórugók, amelyek lehetővé tették, hogy Keserői Dajka János református püspök a háromszéki unitáriusokat a saját joghatósága alá hajtsa. Megvizsgáltam azt a topikussá vált hagyományt is, miszerint az erdélyi reformációt követően a 17. század elejéig a háromszéki protestáns gyülekezetek tulajdonképpen mind unitáriusok voltak és csak Keserői 1619-es térítő fellépésének köszönhetően váltak reformátusokká.

Kutatásaim során és a dolgozat megírásának legnagyobb részében a kvalitatív módszert alkalmaztam, de ezt kiegészítettem kvantitatív vizsgálattal is. A püspöki vizitáció apostoli korig visszanyúló hagyományait a nemzetközi és hazai, magyarországi és erdélyi szakirodalom felhasználásával kvalitatív módszerrel vizsgáltam meg, hogy mélységében és árnyaltabban megértsem a katolikus és a protestáns, ezen belül az unitárius egyházlátogatás közti hasonlóságokat, valamint különbségeket. A

- 1997 – „Balázs Ferencnek egy levele”, in *Keresztény Magvető* 2. sz. (1997): 107–108.
- 1997 – „Kelemen Lajos önéletrajza”, in *Keresztény Magvető* 3–4. sz. (1997): 228–236.
- 1998 – „1848 márciusa a kolozsvári Unitárius Kollégiumban”, in *Művelődés* 10. sz. (1998): 1–2.
- 1998 – „A szentlélekről szóló tanítás unitárius hittantörténeti áttekintése”, in *Keresztény Magvető* 2. sz. (1998.): 142–155.
- 1999 – „Az Erdélyi Unitárius Egyház anyakönyvei”, in *Keresztény Magvető* 1–2. sz. (1999): 23–27.
- 1999 – „Az Udvarhelyköri Unitár[ius] Ekk[ész]iák javainak conscriptiója 1715. dec. 10–én”, in *Keresztény Magvető* 3–4. sz. (1999): 150–168.
- 2000 – „Emlékezés Kőváry Lászlóra”, in *Művelődés* 5. sz. (2000): 28–30.
- 2001 – „Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának rövid története”, (társszerző, M. BODROGI ENIKŐ), in *Korunk* 9. sz. (2001): 50–58.
- 2001 – „The Transylvania Archives Project: Documenting the History of a Unitarian Community”, (társszerző, Deborah J. YOUNGMAN) in *The Journal of Unitarian Universalist History*, Volume XXVIII, Part 2., (2001): 1–8.
- 2003 – „Unitarian Heritage in Transylvania. Digitizing the Documents at the Unitarian Archives and Library in Cluj”, (társszerző, Deborah J. YOUNGMAN) in *Zeitschrift Fur Siebenburgische Landeskunde* 26, (97), Heft 1. Jahrgang (2003): 83–87.
- 2004 – „Kultúra, történelem, írás. Kulturális, történelmi örökségünk írott emlékeinknek megőrzése és védelme, mint

- 2014 – „Bethlen Gábor papja, Keserői Dajka János és a háromszéki unitáriusok”, in *„Eklézsiáknak egyházi szolgáknak egyetlenegy dajkája” Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról*, szerk. DÁNÉ Veronka, SZABADI István, *Speculum Historiae Debreceniense* 17, (Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2014) 31–57.
- 2014 – „Unitarians in Háromszék Seat (Trei Scaune) in the 17th Century. Between Conventional Rhetoric and Reality” in *Sacred Space in Central and Eastern Europe from Middle Ages to the Late Modernity: Birth, Function, and Changes*, edited by Daniel DUMITRAN, Ileana BURNICHIOIU, *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica* 18/I (Alba Iulia: Editura Mega, 2014) 251–266.
- 2017 – „A Diploma Leopoldinum és az erdélyi unitárius elit kiszorítása az ország vezetéséből”, in *Non videri, sed esse. Tanulmányok a 60 éves Buzogány Dezső tiszteletére*, szerk. KOLUNBÁN Vilmos József, *Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek* 22 (Kolozsvár: Protestáns Teológiai Intézet, 2017) 69–77.
- 2017 – „A Magyar Unitárius Egyház intézményrendszere” in *A reformáció kincsei III, A protestáns kisegyházak Magyarországon*, szerk. KOLLEGA TARSOLY István, KOVÁCS Eleonóra, (Budapest, Tarsoly Kiadó, 2017) 34–38.

Tanulmányok, recenziók periodikákban

- 1993 – „Az őszi hálaadási úrvacsoraosztás időpontja”, in *Keresztény Magvető* 4. sz. (1993): 235–236.
- 1996 – GAAL György, *Magyarok utcája, A kolozsvári egykori Bel- és Külmagyar utcák telkei, házai, lakói*, Erdélyi Tudományos füzetek 221, (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1995), recenzió in *Keresztény Magvető* 1. sz. (1996): 74–75.

problémafelvetések során tüzetes elemzés tárgyát képezte az az 1630-ból való tanúvallatási dokumentum is, amelynek segítségével sikerült tisztáznom, hogy Háromszéken a 16–17. század fordulóján tulajdonképpen hány unitárius gyülekezet volt. Az események leírását pedig történelmi kontextusba helyezve tárgyaltam.

Kvantitatív módszerrel vizsgáltam a dolgozat függelékeként közölt vizitációs jegyzőkönyv jelentéktelennek tűnő, de annál fontosabb népesedési adatait, összevetve több hasonló jellegű korabeli demográfiai forrással, amelyek közül kiemelt helyet foglal el az egész unitárius egyházra kiterjedő családfők és özvegyek szerinti 1766-os összeírás.

III. A dolgozat szerkezete

Az értekezés tíz fejezetből áll, amelynek két utolsó fejezete egy esettanulmányt tartalmaz. A két tanulmányt a dolgozat függelékében található 1692–1737 között keletkezett püspöki vizitációs jegyzőkönyv felhasználásával készítettük el.

Az első fejezetben az egyházi vagy *canonica visitatio* nemzetközi, valamint magyarországi és erdélyi kutatástörténetét tekintettük át. Ennek mentén megállapíthattuk, hogy míg Európában ezen források kutatása nagy múlttal rendelkezik, addig magyar nyelvterületen némi késéssel csak a 19. század második felében kezdtek hasznosítani a hasonló jellegű dokumentumokat. Elsősorban a katolikusok jártak élen ebben a munkában és az 1920-as években Szekfü Gyula adott nagyobb lendületet a kutatásnak. Sajnos 1948 után a magyar kommunista állami berendezkedést követően szinte teljesen megszakadtak az egyháztörténeti források kiadásai. Az 1989-es rendszerváltással szerveződtek újjá a különböző kutatóműhelyek, és ennek eredményeképpen ismételten lendületet kapott az

egyházlátogatási dokumentumok kutatása is. A magyarországi protestáns, azaz református és evangélikus egyház esetében is ugyanez volt a helyzet.

Erdélyben a magyar történelmi egyházak vizitációs jegyzőkönyveinek feltárása, publikálása a magyarországi hasonló kutatásokhoz képest alig számottevő. Nem föltétlen amiatt, mert nincsenek ilyen dokumentumok a megmaradt egyházi gyűjteményekben, levéltárakban, hanem elsősorban azért, mert a román cenzúrázó hatalom nem tette lehetővé azok megjelentetését. Az 1989. decemberi „forradalom” után kiadott kötetek bizonyítják, hogy itt is elkezdődtek a lemaradást pótló alapkutatások és azóta is szüntelenül folyik a munka. Unitárius részről elsősorban Kelemen Lajos hasznosította a vizitációs jegyzőkönyveket, de a levéltárban található többkötetes gyűjteményből még egy sem jelent meg nyomtatásban.

A második fejezetben tárgyaltuk a protestantizmus térhódítása utáni Tridentinummal (1545–1563) megújuló katolikus egyház vizitációs rendelkezéseit. A tridenti zsinat ekkor az egyházmegyék fegyelmezésének, valamint rendszabályozásának eszközeit a püspökök kezébe adta, és így a zsinati reformok végrehajtásának leghatékonyabb intézménye a püspöki vizitáció lett. Röviden érintettük a magyarországi és hódoltsági vizitációt és azok fajtáit. Ezt követően pedig a konfesszionalizmus és az európai protestáns, lutheri, kálvini egyházak vizitációjával foglalkoztunk.

A harmadik fejezetben az erdélyi protestánsok konfesszionalizálódási folyamatáról beszéltünk, majd a különböző felekezetek egyházlátogatási gyakorlatát párhuzamba állítottuk az erdélyi unitáriusok vizitációs rendszerével, és azt kívántuk megvizsgálni, hogy milyen egyházépítő és egyházpolitikai stratégia mentén vált fontossá számukra is ennek az intézménynek a megszervezése. A történelmi háttér

Szabó Árpád, (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2007) 9–36.

- 2010 – „Note asupra formării unitarianismului în Transilvania și problemei toleranței religioase”, in *Geneza și semnificațiile ideii de toleranță religioasă în Principatul Transilvănianei (Secolele XVI–XVIII)*, Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, (Alba Iulia: Editura Altip, 2010) 137–145.
- 2010 – „Levéltári gyűjtőmunka az Erdélyi Unitárius Egyházban, Activitatea de colecționare în Biserica Unitariană din Transilvania”, (Bilingvis kiadás) in *Egyházi gyűjtemények szolgálatában. În slujba colecțiilor ecleziastice*, szerk. BERNÁD Rita, (Kolozsvár: Verbum, 2010) 133–136., 291–294.
- 2013 – „Die Sammlungen des Zentralarchivs der Unitarischen Kirche Sibenburgens” in *Radikale Reformation. Die Unitarier in Sibenburgens*, herausgegeben von Ulrich A. WIEN, Juliane BRANDT und András F. BALOGH, (Köln: Böhlau Verlag, Wien: Weimar, 2013) 379–386.
- 2013 – „The Transylvanian Unitarian Church”, (társszerző, KOVÁCS Sándor) in *Transylvania Today: Diversity at Risk*, Editor, Csaba K. ZOLTÁNI. (Budapest: Osiris Publishing, 2013) 207–214.
- 2013 – „A Diploma Leopoldinum és annak vallásügyi határozatai” in *Az Egység tükröződései. Unitárius teológiai tanulmányok*, szerk. CZIRE Szabolcs, (Kolozsvár: Protestáns Teológiai Intézet, 2013) 235–257.
- 2013 – „A Diploma Leopoldinum hatása az erdélyi unitáriusokra” in *Az Egység tükröződései. Unitárius teológiai tanulmányok*, szerk. CZIRE Szabolcs, (Kolozsvár: Protestáns Teológiai Intézet, 2013) 259–290.

- International Assotiation for Religious Freedom 1999–2000*, (Assen: Royal Van Gorcum, 2001) 107–111.
- 2003 – Tiboldi István, (magyar és angol nyelven), in *Tiboldi István (1793–1880), Szentgerice 1819–1844*, (Marosvásárhely: 2003) 2–15.
- 2003 – „Kelemen Lajos és az Unitárius Múzeum gondolata”, in *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. PÁL-ANTAL Sándor, SIPOS Gábor, W. KOVÁCS András, WOLF Rudolf, (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2003) 380–392.
- 2004 – „Az Erdélyi Unitárius Egyház szerepe az Unitárius Világszövetség megalakulásában, és részvétele a szövetség munkájában”, in *Acta Transylcanica. Anuarul Centrului de Istorie a Transilvaniei*, vol. I, (București: Editura Scriptorium, 2004) 163–170.
- 2005 – „Unitarian Heritage in Transylvania. Digitizing the Documents at the Unitarian Archives and Library in Cluj”, in *Acta Transylcanica. Anuarul Centrului de Istorie a Transilvaniei*, vol. II, (București: Editura Scriptorium, 2005) 177–184.
- 2005 – „God’s Works, in *Report of the Meeting of ministers and Scholars of the Transylvanian Unitarian Church in Romania and of the Remonstrant Brotherhood in the Netherlands*, April, 18–25. (The Netherlands: 2005)
- 2006 – „Unitárius püspöki vizitációs jegyzőkönyvek és néhány Aranyos menti unitárius egyházközség ezek tükrében”, in *Aranyos-vidék magyarsága, Aranyosszék, Torda és vidéke a változó időben*, szerk. KESZEG Vilmos, SZABÓ Zsolt, (Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2006) 131–135.
- 2007 – „Erdő János egyházunk és népünk szolgálatában”, in *Isten és Ember szolgálatában, Erdő János emlékezete*, szerk.

megrajzolásával görcső alá vettük az 1614-es első unitárius vizitációs szabályzatot, és megpróbáltuk kideríteni, hogy milyen forrásokra támaszkodva alkották meg azt.

A negyedik fejezetben arról értekeztünk, hogy Bethlen Gábor fejedelem idején a szombatos üldözés ürügyén Keserői Dajka János református püspök engedélyt kapott, hogy az unitáriusok helyett ő keresse fel a szombatosokat és áttérésre kényszerítse őket. A püspök ezt kihasználva az unitáriusok ellen is támadást intézett és 1619-ben generális vizitációra indult Háromszékre. Abban az időben Háromszéken a reformátusok és unitáriusok egy sajátos szimbiózisban éltek egymással, nevezetesen amelyik gyülekezetben református volt a pap, ott unitárius az oskolamester és fordítva. A püspök ezt a keveredést akarta felszámolni és a hagyomány szerint a vizitációja során alkalmazott erőszakos térítés következtében az unitáriusok elvesztették 62–70 egyházközségüket. Ennek a topikussá vált hagyománynak a kritikai elemzését végeztük el.

Az ötödik fejezetben történeti kontextusba helyezve röviden tárgyaltuk az 1626-ban megalkotott unitárius *Disciplina Ecclesiasticat* és annak vizitációs határozatát.

A hatodik fejezetben az 1638-as dési komplanációnak a történeti háttérét vizsgáltuk meg, amelynek következtében az unitárius egyház fokozatosan háttérbe szorult, cenzúrarendeletet léptettek életbe ellenük, és olyan megállapodást kényszerítettek rájuk (Jézus istenségét, imáadását és segítségül hívását, valamint az Atya, Fiú és Szentlélek nevében való keresztelest), amelyek látszólag az egyháznak a korábbi hitelvei feladását és dogmatikai egységesülését vonta maga után. Az egyezséget követően az 1642-ben Beke Dániel püspök nevére kiállított vizitációs mandátumot is ebben a fejezetben ismertettük.

A hetedik fejezetben tárgyaltuk azokat a dési komplanáció utáni sérelmeket, amelyeket az unitáriusok a

mindenkori fejedelmekhez jogorvoslatért nyújtottak be. Többek közt elpanaszolták, hogy a háromszéki unitáriusok továbbra is a református püspök fennhatósága alá tartoznak és a székelyföldi unitárius hívőket erőszakkal akarják a maguk vallására téríteni, akik pedig nem engedelmeskednek, azokat börtönbe záratják.

A nyolcadik fejezetben rávilágítottunk arra, hogy az Erdélyi Fejedelemség megszűnésével az unitárius egyház méltán remélhette, hogy a korábbi évtizedek szellemi, erkölcsi és anyagi hanyatlásával szemben a Habsburg Birodalomba való betagozódás következtében, épp a *Diploma Leopoldinum* biztosította jogoknál fogva, elindulhat a konszolidálódás útján. A kezdeti megerősödési időszak után azonban, a recepta religió elvét formálisan fenntartva, csak megtűrt vallási státusba kerültek az unitáriusok.

A konszolidálódási folyamatnak azonban egyik fontos hozadéka az volt, hogy a háromszéki unitáriusok, több mint 70 év kényszerszünet után, 1692 novemberétől újból visszakerültek a saját püspökük joghatósága alá. Az akkori egyházfő, Almási Gergely Mihály azonnal püspöki vizitációra indult és 1693 februárjában Háromszékre érkezve tíz nap alatt végigjárta mind a tíz megmaradt ottani eklézsiát.

Ennek a körútnak az eredményeképpen született meg a dolgozat függelékében is közölt generális vizitációs jegyzőkönyv, amely az unitárius egyház történetében első alkalommal dokumentálja majdnem teljes keresztmetszetében az akkori eklézsiák elsősorban anyagi, helyenként pedig erkölcsi állapotát.

A kilencedik és tizedik fejezetben a jegyzőkönyv részadatainak a felhasználásával egy-egy esettanulmányt készítettünk, ezzel is bizonyítva a dokumentum forrásértékének gazdagságát.

Az első esettanulmányban a jegyzőkönyv legkisebb számszerűsített információit, a lélekszám vagy demográfiai

Magyar Unitárius Egyház – Magyar Unitárius Egyház
Magyarországi Egyházkerülete – Országos Széchényi
Könyvtár, 2018)

2018 – TÚRI Tamás, *Textustól a kontextusig. Unitárius Apokalipszis-kommentárok Erdélyben a 16–18. század között*, A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 9, (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2018)

Tanulmányok kötetekben

1999 – „Kelemen Lajos történész munkássága”, in *Lakiteleki unitárius emléknep*, szerk. ANDRÁSI György, (Kolozsvár: Unitárius Egyház, 1999) 29–33.

2000 – „Szentmihály vértanúi kettős tükörben”, in *A szent szabadság oltalmában. Erdélyi unitáriusok 1848–49-ben*, szerk. Gaal György, (Kolozsvár: Unitárius Egyház, 2000) 195–237.

2000 – „Szigety Csehi Miklós önéletrajza”, in *A szent szabadság oltalmában. Erdélyi unitáriusok 1848–49-ben*, szerk. Gaal György, (Kolozsvár: Unitárius Egyház, 2000) 345–349.

2000 – „A kolozsvári Unitárius Kollégium szabadságharcos diákjai”, in *A szent szabadság oltalmában. Erdélyi unitáriusok 1848–49-ben*, szerk. Gaal György, (Kolozsvár: Unitárius Egyház, 2000) 372–376.

2001 – „Vázlatpontok a Magyarországon és Erdélyen kívüli unitarizmus történetéről”, in *Unitárius Naptár*, szerk. ANDRÁSI György, (Kolozsvár: Unitárius Egyház, 2001) 99–118.

2001 – „Role of the Unitarian Church of Transylvania, Romania, (társszerző, SZABÓ Árpád), in *Centennial Reflections*.

- 2009 – KÉNOSI TŐZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története II*, fordította MÁRKOS Albert, a fordítás a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, sajtó alá rendezte HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, a térképeket készítette Elekes Tibor, *Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/2*, (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2009)
- 2012 – SZAKÁL Anna: „Így nőtt fejemre a sok Vadrózsa...” *Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez*, szerkesztette JAKAB Albert Zsolt, *A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 6*, (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – Magyar Unitárius Egyház 2012)
- 20015 – MOLNÁR Dávid: „...az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége...” *Kolozsvári levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából (1613–1648)*, *A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 7*, (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2015)
- 20016 – BALÁZS Mihály, *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*, *A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 8*, (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház 2016)
- 2018 – UZONI FOSZTÓ István, KOZMA Mihály, KOZMA János, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története III/I*, fordította MÁRKOS Albert, a fordítás a latin eredetivel egybevetette és kiegészítette BALÁZS Mihály, sajtó alá rendezte HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR Lehel, *A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/3/1*, (Budapest – Kolozsvár:

adatait dolgoztuk fel. Munkánk során ezeket az adatokat matematikai-statisztikai módszerekkel összevetettük hasonló korabeli unitárius forrásokkal, hogy érzékeltetni lehessen a 17. század végétől a 18. század közepéig terjedő unitárius népmozgalmi tendenciákat. Azért is vállalkoztunk ezeknek a jelentéktelennek és száraznak tűnő számadatoknak az elemzésére, mert hasonló jellegű feldolgozással nemcsak unitárius, de más felekezet egyháztörténet-írásában sem igen találkoztunk.

A második esettanulmány a tordai unitárius iskolában 1719-ben történt fegyelmi ügy kivizsgálásáról szól. Ekkor már javában zajlott a katolikus restauráció, megtörténtek a nagy templom- és iskolafoglalások, a szárazság meg pestis miatt ínség és pusztulás söpört végig mindenütt. Alig volt, akiket tanítsanak, azok viselkedése is bőven hagyott kívánnivalót maga után, és a kolozsvári unitárius kollégiumból kicsapott tanulók három tordai diáktársukat felbújtatták, hogy az egész iskolát szakítsák el a fenntartó gyülekezettől, valamint ne vegyék figyelembe előjáróiknak az iskolára vonatkozó rendelkezéseit. Ennek az ügynek a kivizsgálása kapcsán betekintést kaptunk az egyházi főhatóság bíraskodási eljárásába és képet alkothatunk arról is, hogy egy lokális fegyelmi esetet hogyan kellett hivatali úton felterjeszteni ahhoz, hogy elkerüljék a diverziókeltés és félretájékoztatás ódiumát.

IV. Új eredmények (tézisek)

1. Az unitárius püspöki vizitáció rendszerének tanulmányozása során, olyan forrásokat sikerült felszínre hoznunk, amelyek segítségével végérvényesen eloszlathattuk azokat a szakirodalomban többször is megfogalmazott tévedéseket, miszerint az unitárius egyházban tulajdonképpen nem is volt

szokásban és egyáltalán nem gyakorolták a püspöki vizitációt, vagy ha az unitárius egyházban volt is vizitáció, azt 1750 előttről nem lehet dokumentálni. Ezzel szemben adatok vannak arról, hogy Toroczkai Máté püspök már 1614-ben vizitált. A legrégebbi vizitációs jegyzőkönyvek pedig a 17 század közepéről datálódnak és ezekben szórványosan ugyan, de 1620-ból származó vizitációs feljegyzések is vannak.

2. A Toroczkai Máté idejében, 1614-ben megalkotott püspöki vizitációs szabályzatról kiderítettük, hogy magyar nyelvterületen ez az egyik legrégebbi. Korábban senki nem foglalkozott ennek a szabályzatnak a keletkezéstörténetével, így értelemszerűen senki sem tette fel azt a kérdést, hogy az unitáriusok, milyen körülmények között és milyen források alapján állították azt össze. Ma már köztudott, hogy Bethlen Gábor fejedelemségének első, Medgyesen 1614. február és márciusa között tartott országgyűlésén, a püspöki és az esperesi vizitációra vonatkozó fontos vallásügyi határozatot is alkottak, miszerint a püspökök és az esperesek saját felekezetüket szabadon látogathatják. Ez az országgyűlési határozat teremtett jogalapot arra, hogy Toroczkai vizitálni mehessen, de a törvényi háttér mellett az unitáriusoknak össze kellett állítaniuk egy szabályzatot is, ami alapján a püspök elvégezhetette a látogatást. A szabályzat elemzése során sikerült megállapítanunk, hogy annak elkészítésekor az unitáriusok a 16. századi református teológus, Wilhelm Zepper, *De politia ecclesiastica...* című művét használták fel. Zepper erdélyi recepciója még nincs alaposan feltárva, de egy majdani kutatónak ezáltal is muníciót biztosítottunk munkája teljesebbé tételéhez.

3. Az unitárius egyháztörténet-írásban Szentábrahám Mihálytól, azaz a 18. századtól kezdve Kénosi–Uzonin, Körmöczi Jánoson, Székely Sándoron, Kanyaró Ferencen és másokon keresztül egészen Erdő Jánosig, vagyis az 1990-es évekig,

V. Válogatott publikációs jegyzék

Szerkesztett kötetek, sorozatszerkesztés (Kovács Sándorral közösen)

- 2001 – *Boros György unitárius püspök naplója 1927–1941*, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta, KOVÁCS Sándor és MOLNÁR B. Lehel, Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 1, (Kolozsvár: Unitárius Egyház, 2001)
- 2002 – *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről*, fordította PÉTER Lajos, a fordítást az eredetivel összevetette és a bevezető tanulmány írta BALÁZS Mihály, Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 2, (Kolozsvár: Unitárius Egyház, 2002)
- 2003 – GÁL Kelemen, *Káli Nagy Elek élet és jellemrajza*, a kötetet sajtó alá rendezte KOVÁCS Sándor és MOLNÁR B. Lehel Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 3, (Kolozsvár: Unitárius Egyház, 2003)
- 2005 – KÉNOSI TŐZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története I*, fordította MÁRKOS Albert, a bevezető tanulmányt írta és a fordítás a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, sajtó alá rendezte HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1, (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2005)
- 2006 – *HELTAI Gáspár imádságos könyve (1570–1571)*, bevezető tanulmánnyal közléteszi Balázs Mihály, Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 5, (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2006)

11. A tordai unitárius iskolában 1719-ben kivizsgált fegyelmi ügy kapcsán, ezen intézmény történetétetének megismerését újabb adatokkal gazdagítottuk.

toposzként tért vissza az a megállapítás, hogy Keserői Dajka János református püspök 1619-es vizitációja során Háromszéken több mint 62–70 unitárius eklézsiát, azaz szinte a teljes Háromszéket református hitre térített. Mindenekelőtt arra voltunk kíváncsiak, milyen hagyományra vezethető vissza, hogy a protestáns Háromszék unitárius volt. Kutatásaink során Szentábrahádi Mihály kéziratosa egyháztörténetéről szóló munkájában találtunk rá arra a részre, amelyben idézi Enyedi György püspök egyik 1595-ben elmondott prédikációját, miszerint 62-nél is több unitárius gyülekezet volt Háromszéken.

4. Ennek a kérdésnek a tisztázása után azt vizsgáltuk meg, hogy a 17. század elején valójában hány unitárius gyülekezet lehetett Háromszéken. Egy 1630-ban Keserői püspök vizitációjának körülményeit kivizsgáló tanúvallatási jegyzőkönyv elemzése alapján kimutattuk, hogy az adott korban a 70–71 háromszéki protestáns gyülekezetből 14-ről lehetett azt állítani, hogy volt vagy van unitárius múltja. Tehát végérvényesen le kell számolnunk azzal a toposszal, hogy egész Háromszék unitárius lett volna, és hogy a hírhedt Keserői Dajka János püspök térítette az ottani gyülekezeteket református hitre. Keserői azt mindenképpen elérte, hogy a háromszéki unitáriusok az Erdélyi Fejedelemség megszűnéséig a mindenkori református szuperintendensek joghatósága alá tartozzanak.

5. Az 1638-as *dési komlanációt* követően az unitáriusok több alkalommal is tiltakozó panaszlevelet azaz gravaminát terjesztettek fel a mindenkori fejedelmekhez. Érdemes megjegyeznünk, hogy a gravaminákban mindig visszatértek azokra a korábbi sérelmekre, amelyeket a fejedelmek nem orvosoltak. Az ismétlések rendjén azonban egy-egy sérelmet újabb információval láttak el, és ha időközben az adott kérdésben más jogtalanságra is fény derült, azt is beleszőtték a felterjesztésbe. Eddigi kutatásaink alapján, az utolsó és

legteljesebb ilyen gravaminát 1659 elején juttatták el az újonnan megválasztott Barsay Ákos fejedelemnek. A panaszlevélből kiderül, hogy az unitáriusok folyamatosan sérelmezték, hogy a háromszéki unitáriusok felett saját püspökük még mindig nem gyakorolhatja hivatali kötelességét, nem látogathatja meg őket. A reformátusok túlkapásait is sérelmezték, nevezetesen, hogy vették el Hídvégen az unitáriusoktól a templomot, hogyan próbálták református hitre téríteni a bölöni unitáriusokat. A megtorlások rendjén pedig Görgény és Fogaras várába zárták a bölöni, a kissolymosi és a szenterzsébeti unitáriusokat.

6. Az 1659-es gravaminában egy az unitárius úrvacsorát tárgyaló, kinyomtatott traktátusról is szó van. Elképzelhető, hogy a Velentinus Radecius, *Formula administrandi Coenam Dominicam...* című 1638-ban megjelentetett kötetére hivatkoznak. Ha igen, akkor a kiadás dátumát sikerült leszűkítenünk 1638 május 23. és július 1-je közé.

7. Az Erdélyi Fejedelemség megszűnése után az unitáriusok egyik legfontosabb törekvése az volt, hogy a háromszéki eklézsiáik visszakerüljenek a saját püspökük joghatósága alá. Kutatásaink során kiderült, hogy az unitáriusok a Guberniumhoz és a református egyházhoz, azaz világi és az egyházi elöljárókhoz is felterjesztették kérésüket. Míg a világi hatalom, amely tagjainak egy része, abban az időben egyben a református egyház világi elöljárói is voltak, szinte magától értetődően visszahelyezte Háromszéket az unitárius püspök joghatósága alá, addig a református püspök hallani sem akart erről és tiltakozott az ellen is, hogy az unitáriusok nyomdát alapíthassanak. Ebben a folyamatban tetten érhetjük a világi hatalomnak az egyházzal szembeni szupremáciáját, nevezetesen, hogy a református egyházi érdekérvényesítés nem tudta felülmúlni a világi hatalmi elitnek ésszerű és méltányos döntését, amit a

Foucault-i pásztori és világi hatalom szétválásának a csirajaként is értelmezhetünk.

8. Almási Gergely Mihálynak az 1692 és 1725 között készült 170 oldalt tartalmazó kéziratos egyházlátogatási jegyzőkönyve felöleli az akkori összes unitárius eklézsiát. Kelemen Lajos 1922-ben erről a protokollumról írta, hogy „*Rendkívül becses kötet, mely jobb időkben [Trianonra utalva] sok nézőpontból teljes szövegében kiadást érdemelne.*” Közel 100 évnek kellett elteltie ahhoz, hogy e jegyzőkönyv a dolgozat függelékévé, átírva hozzáférhető legyen mindenki számára.

9. Egy a vizitáció menetét szabályozó rendeletet ebbe a jegyzőkönyvbe is bemásoltak és az elemzés során sikerült megállapítanunk, hogy az, az 1614-es vizitációs szabályrendelet kisebb nagyobb eltérésekkel való megismétlése. Az összehasonlítás során pedig kirajzolódik az unitárius egyházlátogatás jogfejlődése.

10. Az unitárius népmozgalmi adatokat még senki sem dolgozta fel. Ezért az 1692-es vizitációs jegyzőkönyvekben található lélekszám feljegyzéseket összehasonlítottuk a levéltárban található hasonló, de későbbi időkből való (1726-os, 1731–1734 közötti, valamint az 1766-os) unitárius népesedési adatokkal, valamint az 1763-as katolikus, 1766-os református és ortodox, ugyanakkor az 1767-es görögkatolikus lélekszám adatokkal is. Így a felekezeti mellett az etnikai arányokat is ki tudtuk mutatni. Eszerint a 18. század második felében az összehasonlításban szereplő 200 településből 38, azaz 19%-a volt tisztán magyar, ezen belül csak 17 helység, 8,5 % volt homogén unitárius. 25 olyan falu volt, amelyekben a magyarságot az unitáriusok képviselték. Ezzel párhuzamosan 44 olyan település volt, amelyekben a magyarság kisebbségében volt.